

"НЕНАДІЙНИЙ НАРАТОР" ЯК ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧА ПРОБЛЕМА

Марія Підодвірна

Бакалавр, кафедра теорії літератури і порівняльного літературознавства,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
(УКРАЇНА), 46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2, каб. 82,
e-mail: pidodvirna@gmail.com

ABSTRACT

The article provides an overview of key approaches to narrative unreliability. I begin with the works, or W. Booth, traced the development of the idea of narrative unreliability in studies J. Phelan, A. Nunning, D. Cohn, Rimmon-Kenan, M.-R. Ryan, G. Prince, G. Olson et al.

Keywords: unreliable narrator, implied author, reader interpretation.

Стаття є оглядом ключових підходів до проблеми наративної ненадійності. Починаючи із праць У. Бута, простежено розвиток ідеї наративної ненадійності у дослідженнях Дж. Фелана, А. Нюннінга, Д. Кон, Ріммон-Кенан, М.-Р. Раян, Дж. Принса, Г. Олсон та ін.

Ключові слова: ненадійний наратор, імпліцитний автор, читач, інтерпретація.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

Поняття "недостовірності" було запропоновано У. Бутом у фундаментальному дослідженні «Риторика прози» [2], в якому учений писав про свідомо закладені в художньому тексті недостовірності. Бут розглядає недостовірність у співвідношенні з поняттями імпліцитного автора і наративної дистанції. З точки зору У. Бута, наратор є «надійним, якщо він говорить або діє відповідно до поняття норми, прийнятої у творі (тобто з поняттям норми, прийнятої імпліцитним автором) і ненадійний, якщо ні» [2, 158-159]. Якщо читач виявляє, що недостовірність закодована в тексті імпліцитним автором з метою створення іронії, значить він розпізнав наративну дистанцію між імпліцитним автором і наратором, і за спиною наратора відбувається таємне зближення імпліцитного автора і читача [2, 300-309]. Мета цієї статті - розглянути ключові підходи до проблеми наративної ненадійності.

ОСНОВНИЙ ВИКЛАД

У. Бут так тлумачить поняття наративної недостовірності. По-перше, він звертає увагу на той вплив, який справляє недостовірність на враження від твору. Якщо наратор ненадійний, то «змінюється все враження від твору, про який говорить наратор» [2, 158]. По-друге, аргументи У. Бута мають яскраво виражений етичний характер. Він визнає, що недостовірність пов'язана з різноманітними риторичними прийомами, але в його мові часто з'являються вирази «чеснота» і «моральне почуття». По-третє, хоча в тексті недостовірність вимірюється дистанцією між наратором та імпліцитним автором, у плані інтерпретації наративна недостовірність залежить від читацьких висновків, оскільки вона зазвичай властива гомодієгетичному оповіданню, в якому читач може виводити поняття норми імпліцитного автора тільки із слів наратора і виявляти недостовірність в оповіданні, тільки виходячи з власного авторитетного судження [2, 239-240]. Сприймаючи недостовірність наратора, читач, який поділяє авторську іронію, може отримувати задоволення, «в якому поєднуються гордість від того, що (він сам) має знання, насмішку над неосвіченим наратором і відчуття змови з мовчазним автором» [2, 304-305]. По-четверте, оскільки недостовірна нарація руйнує «конвенцію абсолютної надійності», то вона може призводити як до

«втрат», так і до «здобутків заради якихось художніх цілей» [2, 175]. Втрати включають в себе неможливість вийти за межі конкретного місця дії, особливо за межі бачення ненадійного наратора. Якщо наратор збитий з пантелику, шлях читацької інтерпретації через це може стати «утрудненим, ризикованим» [2, 239]. По-п'яте, недостовірність могла б породити в читацькому сприйнятті «подвійні, іноді суперечливі» ефекти. Наприклад, коли в мові наратора «виявляється помилка, сама помилка відштовхує нас», в той час як «акт чесного самовикриття нас приваблює» [2, 240].

У той час, як У. Бут зосереджує увагу на неправильних відомостях і етично невірній оцінці, інший теоретик нарації, Дж. Фелан, уточнює та розширює його класифікацію типів недостовірності [11; 9] і вказує на те, що наратори «виконують три головних функції: повідомляють, інтерпретують і оцінюють, іноді вони виконують ці функції одночасно, іноді – послідовно» [9, 50]. Учений класифікує типи недостовірності в світлі цих трьох різних функцій, приділяючи увагу трьом різним вісям: осі фактів, осі цінностей або етики та осі знання і сприйняття, останньою з яких У. Бут приділив менше уваги, ніж двом іншим. Дж. Фелан розпізнає шість типів недостовірності, які поділяються на дві більш широкі категорії: 1) передача невірних відомостей, невірна інтерпретація (прочитання) і невірна оцінка; 2) передача недостатніх відомостей, неповна інтерпретація (прочитання) і недооцінка. Різниця між категоріями в основному представляє собою різницю між помилковим і недостатнім. Хоча «бути недостатнім» теж може означати «бути невірним». Існує важлива відмінність між цими двома категоріями, що виправдує подальшу класифікацію. Як пояснює Дж. Фелан [9, 34-37; 9, 49-53], передача недостатніх відомостей пов'язана з тим, що наратор розповідає нам менше, ніж знає; неповна інтерпретація наратором фактів історії пов'язана з браком знання або здатності наратора сприймати; недооцінка пояснюється етичною нездатністю наратора слідувати правильним шляхом. Що стосується невірної інформації, то невірне повідомлення – це самопояснююче поняття. У плані відмінностей між неправильною оцінкою та інтерпретацією, перша включає в себе недостовірність, «виміряну» по етичній осі, в той час як остання має справу з віссю знання і сприйняття.

Ілюструючи останній випадок, Дж. Фелан наводить приклад з роману К. Ісігуро «Залишок дня», а саме заяву Стівена: «всякий об'єктивний спостерігач» зрозуміє, що англійський пейзаж – «найбільш в світі милує око». Це невірна інтерпретація, що демонструє його обмежене знання про пейзажі в інших частинах світу. Завдяки проведеній Дж. Феланом систематизації, нам пропонується чітка класифікація різних типів недостовірності. Важливо, як підкреслює вчений, що один тип недостовірності часто взаємодіє з іншими. Наприклад, недостатня подача інформації може бути результатом недостатнього знання наратора, або недосконалих цінностей, а значить, може поєднуватися з невірною інтерпретацією чи оцінкою. Але, звичайно, наратор може бути надійним в одному сенсі і ненадійним в іншому: наприклад, дуже часто трапляється, що наратор викладає події достовірно, але невірно їх інтерпретує і / або неправильно оцінює їх [11, 96].

Як важлива риса і гомодієгетичного, і гетеродієгетивного наративного дискурсу, «ненадійність / недостовірність» поступово перетворилася на ключове поняття в наратологічних дослідженнях. Як ми побачили, початок роздумів на цю тему заклав У. Бут, недостовірність – це і властивість тексту – результат того, що автор зашифрував смисли, і здатність читача робити висновки в процесі декодування. Точки зору критиків, що розглядають недостовірність в літературі поділяються на дві групи. Перша група, яка значно перевершує другу за кількістю, слідує риторичній аргументації У. Бута і розглядає недостовірність як властивість тексту, закладену в ньому імпліцитним автором і призначену для розшифровки імпліцитним читачем. Друга група, навпаки, зосереджується на процесі інтерпретації і вважає, що самим своїм існуванням недостовірність зобов'язана наявності різноманітних читацьких прочитань.

Більшість теоретиків-нاراتологів використовують запропоноване У. Бутом риторичне визначення недостовірності. Як узагальнює А. Нюннінг, «порівняння між дефініціями, яке можна знайти в стандартних наратологічних працях, наукових статтях і великому числі словників показує, що практично всі погоджуються» з Бутовським «канонічним визначенням» [6, 85]. Правда, в деяких з них представлені різні модифікації, або доповнення. В «Історії та дискурсі» С. Четмен справедливо вказує на те, що сфера недостовірності – це «дискурс, тобто погляд на те, що відбувається, або на характери, а не особистість наратора» [3, 234], оскільки складна особистість наратора формує тільки можливу причину

недостовірної нарації. Але захоплення Четмена різницею між історією та дискурсом привело його до звуження поняття, до помилкового повідомлення фактів історії наратором. З його точки зору, коли має місце недостовірність, «історія підриває дискурс» – імпліцитний читач робить висновок, читаючи між рядків», що події і характери не могли бути «такими» [3, 233]. При недостовірному повідомленні наратора про компоненти історії дійсно має місце розрив між історією та дискурсом, але в плані невірної інтерпретації та оцінки (або неповної інтерпретації і недооцінки) наратором подій і героїв, відбувається, навпаки, розрив між експліцитним дискурсом наратора і імпліцитним дискурсом автора (якщо тільки це не пов'язано з власними помилками автора). Фрагмент з книги А. Бірса «Собачий жир» може ілюструвати це положення: «Я був народжений чесними батьками, трудящими на скромному терені: батько робив собачий жир, у матері була невелика квартирка в тіні сільської церкви, де вона позбавляла матерів від небажаних дітей ... Зазвичай я кидав новонароджених в річку – її сусідство було розсудливим передбачене самою природою» [1, 800-801]. У наведеній цитаті повідомлення наратора про факти історії виглядають досить достовірними, але його оцінка фактів та їх інтерпретація (думка про те, що розташуванням річки по сусідству вони були зобов'язані природі) явно розходяться з поняттям норми імпліцитного автора, оскільки Бірс, ймовірно, знає – і чекає того ж від своїх читачів – що заняття батьків наратора зовсім не «чесні» і що природа не мала у своєму розпорядженні річку по сусідству для зручності матері оповідача.

Варто зауважити, що в плані умисної недостовірності навіть по осі фактів все одно існує імпліцитне зіткнення дискурсів наратора і імпліцитного автора. Це змушує згадати Д. Кон з її розрізненням між «недостовірною розповіддю» і «суперечливою розповіддю» [4, 307]. Перше має відношення тільки до осі фактів, а друге, навпаки, має справу з віссю цінностей – оповідання «ідеологічного типу, приписане наратору, який знаходиться під чийось впливом або введений в замішання» типу, який включає в себе розбіжність між наратором і автором. Проте, навіть у разі фактуальної недостовірності за фактами історії та презентацією дискурсу завжди залишається «суперечлива нарація», оскільки існує також проміжок між «неправильно проінформованим або недоінформованим наратором» і вірно чи адекватно проінформованим автором. Це не дивно, оскільки, з точки зору риторичного підходу, мірилом наративної недостовірності по трьох осях – фактів, ідеології і знання / сприйняття – в будь-якому випадку виступає поняття норми імпліцитного автора, і саме однаковий характер лежить в основі нарації риторичного обміну, при якому дискурс імпліцитного автора підриває достовірність експліцитно дискурсу наратора, змушує прихильників риторичного підходу використовувати один і той же термін «недостовірність» і розпізнавати його різні типи.

Оскільки зазвичай існує малий проміжок між імпліцитним автором і екстрадієгетичним наратором, з деякими винятками, наратологи займалися ненадійністю в гомодієгетичному оповіданні. Дж. Фелан зазначає, що «наратор – персонаж ненадійний, коли він або вона розповідають про таку собі подію, людину, думки, речі або інший об'єкт в наративному світі не так, як міг би розповісти імпліцитний автор» [9, 49]. Умовний спосіб тут важливий і значимий. Коли нарація сприймається як помилкова або недостатньо інформативна, читачі можуть побачити зазор між тим, що наратор говорить і вірною або повною версією, яка «могла б» бути запропонована імпліцитним автором. Але в гомодієгетичному оповіданні текст містить лише розповідь наратора від першої особи, і поки ми маємо справу з процесом декодування, то те, що «міг би» запропонувати імпліцитний автор, може бути тільки читацькими висновками і судженнями. Читач, таким чином, в якомусь сенсі проектує своє сприйняття достовірності або авторитетності на образ імпліцитного автора.

Коли різні читачі, зустрічаючи одні й ті ж текстові явища в літературному наративі, заявляють або роблять вигляд, що знаходяться в положенні «імпліцитної» або «авторської» аудиторії і пропонують суперечливі трактування тексту, ситуація ускладнюється, оскільки імовірно існує тільки одна «імпліцитна» або «авторська» аудиторія, яка співвідноситься з єдиним імпліцитним автором. Як пише Дж. Фелан, реальні читачі можуть тільки спробувати «потрапити в коло авторської аудиторії» [9, 48]. Тобто, дотримуючись точки зору, згідно з якою імпліцитний автор повідомляє тексту недостовірність, щоб її розпізнала імпліцитно авторська аудиторія, будь-який конкретний прихильник риторичного підходу не очікує догматично наполягати на абсолютній вірності свого прочитання, а розуміє, що інтерпретація недостовірності, як і інтерпретація загалом, швидше має справу з пошуком

можливого, ніж з пошуком визначеності. Можливі різні інтерпретації навіть такого тексту, як «Собачий жир» Бірса. Як пише Рімон-Кенан, можливо, наратор «іронічно розповідає про досвід більш молодого себе», або, можливо, наратор використовує лінгвістичні прийоми, щоб «показати жах і аморальність, про яких дитина не мала ніякого поняття?» [16, 103].

При врахуванні труднощів, з якими пов'язані авторські цінності чи норми, Рімон-Кенан привертає увагу до різних рис тексту, які можуть вказувати на ненадійність наратора: 1) протиріччя між поглядами наратора і реальними фактами (хоча залишається питання «Як людині може вдаватися встановлювати «реальні факти» за спиною наратора?» [16, 102]; 2) розрив між реальним результатом дії та більш раннім помилковим повідомленням наратора; 3) постійне зіткнення точок зору інших персонажів і наратора; 4) внутрішні протиріччя, двозначні образи та інше в мові самого наратора. Якщо текстувальні розриви вказують на наративну недостовірність, за ними зазвичай приховано протиріччя між дискурсами наратора і автора, і дискурс останнього задає кінцеві критерії, за якими вимірюється недостовірність дискурсу першого.

Що стосується причин ненадійності наратора, С. Четмен [3, 233] пише, що вона може виникати з різних чинників, включаючи жадібність (Джейсон Компсон «Шум і лють»), кретинізм (Бенджі «Шум і лють»), довірливість (Даулінг, наратор в «Хорошому солдаті»), психологічну та моральну глухоту (Марчер у «Зверь в чашце»), розгубленість і недолік інформації (Марлоу в «Лорді Джими»), невинність (Гек Фінн). У. Рігган [15] присвятив окреме дослідження таким ненадійним оповідачам, як шахраї, божевільні, простаки або клоуни, підкреслюючи співвідношення між девіантною або психічно нездоровою свідомістю і недостовірністю, що виявляється при описі свого життєвого досвіду.

Рімон-Кенан [16, 101-102] виділяє три головних джерела ненадійності: обмежене знання наратора, його особисту участь і його суперечливу систему цінностей. Моніка Флудернік [5, 76-77] привертає увагу до різних причин, які лежать в основі одного і того ж типу недостовірності. Після виділення трьох категорій недостовірності – фактуальна неточність, недолік об'єктивності та ідеологічна недостовірність – вона помічає, що фактуальний тип, наприклад, може виникати або з «навмисної брехні», або з «недостатнього доступу наратора до повної інформації», або ж може формувати «симптоми патологічного сценарію».

Грета Олсон [7, 93-109] розмежовує двох нараторів – який «помиляється» і який «не заслуговує на довіру»; перший тип недостовірності мотивований ситуативно і може бути поєднаний із зовнішніми обставинами, такими, як брак освіти або інформації. У свою чергу, «не заслуговує довіри» наратор ненадійний з точки зору характеру, що викликає «вродженими поведінковими рисами або конкретним особистим інтересом» [7, 102]. Через різну природу причин обох типів недостовірності, вони, як пише Г. Олсон, можуть викликати в значній мірі різні відгуки у читачів, які схильні виправдати перший тип на основі обставин, в той час як до другого типу вони налаштовані більш скептично і критично. Така диференціація правомірна і цінна, але відмінність була б більш виразна, якби вона використовувала інші терміни – «ненадійний з точки зору характеру» для першого типу і «ненадійний з точки зору обставин» для другого. Насправді, У. Бут, на теорії якого Г. Олсон засновує свою класифікацію, використовує поняття «не вартий довіри», «який помиляється» і «ненадійний» як такі, які можуть взаємозамінюватись: «найважливіший з цих типів дистанції – між ненадійним наратором і імпліцитним автором, разом з яким читач оцінює наратора. Якщо він ... [наратор] виявляється таким, який не заслуговує довіри, то змінюється загальне враження від твору» [2, 158]. Очевидно, Бут використовує термін «не вартий довіри» в загальному сенсі – той, на кого не можна поклатися, а наратор «який помиляється» – «не заслуговує довіри». Цікаво, що, в той час як Бут наполягає на існуванні типу, пов'язаного з обставинами, кажучи: «Недостовірність також і не є просто брехнею ... Найчастіше це те, що Джеймс називає підсвідомістю» [2, 159], Д. Шварц виключає обставини, стверджуючи, що «Стівенс (в романі К. Ісігуро «Залишок дня») швидше неспостережливий, ніж ненадійний наратор; він швидше історично глухий до своїх висновків, ніж неправдоподібний» [18, 188–206]. Необхідно, втім, мати на увазі, що про (не) надійність особливо йдеться у зв'язку зі здатністю наративного дискурсу коректно або досить повно викладати, інтерпретувати або оцінювати події та персонажів. Неважливо, наскільки чесний наратор; якщо його дискурс позбавлений такої здатності, нарація все ж недостовірною.

У цьому світлі неважко відповісти на питання: «Чи є наратор, який визнає свою недостовірність все ж ненадійним?». Відповідь проста: так, хоча визнання цього факту перетворює їх дискурс з недостовірного в достовірний. Точно так само, як погляди людини можуть змінитися в реальному житті, ступінь (не) надійності наратора може варіюватися на різних щаблях нарації [9, 60].

У той час, як більшість теоретиків наративу зосереджують свою увагу на іронічних ефектах, пов'язаних з недостовірністю, Дж. Фелан [8, 222-238.] проводить паралель між «недостовірністю, яка відсторонює» і «сполучною недостовірністю», щоб пояснити вплив стилю на інтелектуальне, афективне і етичне ставлення читачів до наратора. «Недостовірність, яка відсторонює» підкреслює або збільшує інтелектуальну, афективну і / або етичну дистанцію між наратором та авторською аудиторією, в той час як другий тип, відповідно, зменшує дистанцію між авторською аудиторією і наратором.

ВИСНОВКИ

Насамкінець подамо класифікацію наративних підтипів Дж. Фелана, які можна вважати підсумовуючою. Оскільки більшість останніх робіт по недостовірності сконцентровані на типі «недостовірність, яка відсторонює», Фелан зосереджується на сполучній недостовірності і розрізняє шість підтипів. При першому підтипі інформація наратора в буквальному сенсі недостовірна, але достовірна метафорично. Наприклад, дискурс розумово відсталого наратора може повідомляти невірні відомості або давати невірну, на перший погляд, інтерпретацію, але на більш глибокому рівні він може «схоплювати деякі вихідні істини», що узгоджується з наміром імпліцитного автора, і таким чином викликати в імпліцитно читача певну ступінь симпатії [8, 226-228]. Дж. Фелан ілюструє другий, третій і четвертий підтипи прикладами з «Пригод Гекльберрі Фінна» Марка Твена [8, 228-231]. Другий підтип – це ігрове порівняння імпліцитного автора та наратора, коли Гек коментує подібності чи відмінності між ним самим в якості оповідача і персонажа, створеного Марком Твеном. Третій підтип – наївне відсторонення, часто пов'язане з невірною інтерпретацією через наївність, як у випадку, коли Гек думає, що вдова Дуглас не промовляє молитву, а бурчить; це свіжий погляд, який парадоксально запам'ятовує «монотонність, бездумність молитви» [8, 229]. Четвертий підтип – чесна, але помилкова недооцінка себе – наприклад, коли Гек вважає, що він етично недосконалий, оскільки не сказав про місцезнаходження Джима його господареві, в той час як імпліцитний автор хоче показати нам, що Гек «діяв згідно з більш високим етичним стандартом». П'ятий підтип характеризується частковим прогресом на шляху до норми, коли нарація наближається до норм імпліцитного автора, але все ще не цілком є недостовірною. Останній підтип характеризується зв'язуванням з допомогою оптимістичного порівняння, тобто поєднанням в одному наративі «більш хорошої» недостовірної нарації і більш поганої – перша породжує якийсь сполучний ефект у зіставленні з останньою.

Дослідження наративної ненадійності, на нашу думку, є актуальною для українського літературознавства темою і евристичним інструментом нового прочитання української класики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Bierce A. Oil of Dog. The Collected Writings of Ambrose Bierce. New York: Citadel Press, 1946. P. 800-803.
2. Booth W.C. The Rhetoric of Fiction. - Chicago, London: University of Chicago Press, 1963. – 455 p.
3. Chatman S. Story and Discourse: Narrative Structure in Fiction and Film. Ithaca: Cornell UP, 1978.
4. Cohn D. Discordant Narration // Style. 2000. № 34. P. 307-316.
5. Fludernik M. Defining (In)Sanity: The Narrator of The Yellow Wallpaper and the Question of Unreliability / W. Grunzweig and A. Solbach (eds.) // Grenzüberschreitungen: Narratologie im Kontext. Tübingen: Narr., 1999.
6. Nunning A. Narratology or Narratologies? Naking Stock of Recent Development, Critique and Modest Proposals for Future Usages of the Term //What is Narratology:

- Questions and Answers Regarding the Status of a Theory. Edited by Tom Kindt and Hans-Harald Muller. – Berlin: Walter de Gruyter, 2003. – P. 239-275.
7. Olson G. Reconsidering Unreliability: Fallible and Untrustworthy Narrators // Narrative. 2003. № 11. P. 93—109.
  8. Phelan J. Estranging Unreliability, Bonding Unreliability, and the Ethics of Lolita // Narrative. 2007. № 15. P. 222—238.
  9. Phelan J. Living to Tell about It. Ithaca: Cornell UP, 2005.
  10. Phelan J. Narrative Discourse, Literary Character, and Ideology // Reading Narrative / J. Phelan (ed). Columbus: Ohio State UP, 1989. – P. 132—46.
  11. Phelan J., Martin M. P. The Lessons of 'Weymouth': Homodiegesis, Unreliability, Ethics, and The Remains of the Day // Narratologies / D. Herman (ed). Columbus: Ohio State UP. – P. 88—109.
  12. Prince G. A Dictionary of Narratology / Gerald Prince. – Lincoln, London: University of Nebraska Press, 2003. – 126 p.
  13. Prince G. A Grammar of Stories. An Introduction. – Paris: Mouton, 1973. – 106 p.
  14. Prince G. A Dictionary of Narratology. – Lincoln: University of Nebraska Press, 1989. – 126 p. (Revised Edition.– Lincoln & London: University of Nebraska Press, 2003).
  15. Riggan W. Picaros, Madmen, Naifs, and Clowns: The Unreliable First-Person narrator. Norman: U of Oklahoma P., 1981.
  16. Rimmon-Kenan Sh. Narrative Fiction: Contemporary Poetics. London: Routledge, 2002.
  17. Routledge Encyclopedia of Narrative Theory / Ed. By David Herman, Manfred Jahn and Marie-Laure Ryan. – London, New York: Routledge, 2005. – 718 p.
  18. Schwarz D. R. Performative Saying and the Ethics of Reading: Adam Zachary Newton's Narrative Ethics // Narrative. 1997. № 5. P. 188—206.